

СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ ТА ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

THE STANDARDS OF THE COUNCIL OF EUROPE AND THE LEGAL POSITIONS OF THE ECtHR IN THE FIELD OF PREVENTING AND COMBATING DOMESTIC VIOLENCE: THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS

Наливайко І.О., викладач кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Домашнє насильство є серйозною проблемою у всьому світі. Насильство над жінками у всіх його формах наразі є одним із головних лих європейського суспільства. Гендерна нерівність і норми щодо прийнятності насильства щодо жінок є першопричиною насильства щодо жінок. Насильство щодо жінок є серйозною та широко поширеною проблемою в Європі. Хоча протягом тривалого часу жодних правових заходів щодо цього не було визначено, ситуація, принаймні теоретично, змінилася завдяки нормативно-правовим актам, спрямованим на її вирішення на регіональному та міжнародному рівнях. Однак реальність залишається тривожною (кількість жінок, убитих партнером або колишнім партнером у Європі у 2021 році, становить 0,7 жінки на 100 000 жителів, згідно з дослідженням UNFPA). Кожна третя жінка в ЄС повідомляє, що зазнавала певної форми фізичного чи сексуального насильства, починаючи з 15 років, відповідно до опитування. Насильство щодо жінок – особливо насильство з боку партнера – є серйозною проблемою суспільства та порушенням права жінки. Ця стаття має на меті дослідити теоретико-правові особливості попередження та протидії домашньому насильству через практику Європейського суду з прав людини та на конкретних прикладах. Сьогодні впровадження та затвердження стандартів Ради Європи щодо запобігання та протидії домашньому насильству є дуже важливим для українського суспільства. Відповідно до статей 2 та 3 Європейської конвенції з прав людини розслідування домашнього насильства (залежно від наслідків) є позитивним обов'язком України та має відповідати критеріям Європейського суду з прав людини щодо його ефективності. Досліджено шляхи впровадження та затвердження стандартів Ради Європи щодо запобігання та протидії домашньому насильству. Розглянуті зміни національного законодавства у сфері протидії домашньому насильству. Враховано вимоги Стамбульської конвенції, ратифікованої Україною як державою-членом Ради Європи.

Ключові слова: Стамбульська конвенція, домашнє насильство, практика Європейського суду з прав людини, ратифікація, запобігання насильству.

Domestic violence is a serious problem worldwide. Violence against women in all its forms is currently one of the main scourges of European society. Gender inequality and norms regarding the acceptability of violence against women are the root causes of violence against women. Violence against women is a severe and widespread problem in Europe. Although no legal measures have been defined in this regard for a long time, the situation has changed, at least in theory, thanks to regulatory acts aimed at solving it at the regional and international levels. However, the reality remains alarming (the number of women killed by a partner or ex-partner in Europe in 2021 in 0.7 women per 100,000 inhabitants, according to a UNFPA study). According to the survey, one in three women in the EU report experiencing some form of physical or sexual violence since the age of 15. Violence against women – especially violence by a partner – is a severe societal problem and a violation of women's rights. This article aims to explore the theoretical and legal features of preventing and combating domestic violence through the European Court of Human Rights practice and concrete examples.

Today, the implementation and approval of the standards of the Council of Europe on preventing and combating domestic violence are essential for Ukrainian society. According to Articles 2 and 3 of the European Convention on Human Rights, investigating domestic violence (depending on the consequences) is a positive obligation of Ukraine. It must meet the criteria of the European Court of Human Rights regarding its effectiveness. Ways of implementing and approving the standards of the Council of Europe on preventing and combating domestic violence have been studied. Considered changes in national legislation in the field of combating domestic violence. The requirements of the Istanbul Convention, ratified by Ukraine as a member state of the Council of Europe, are taken into account.

Key words: Istanbul Convention, domestic violence, the practice of the European Court of Human Rights, ratification, violence prevention.

Постановка проблеми. Впровадження європейських стандартів у сфері захисту прав людини є одним із стратегічних напрямів правової політики України. Національний механізм запобігання та протидії домашньому насильству перебуває в процесі реструктуризації, що потребує ретельного вивчення стандартів Ради Європи та усталеної практики Європейського суду з прав людини для подальшого впровадження.

Аналіз наукових досліджень. Тема запобігання та протидії насильству досліджувалася багатьма вітчизняними науковцями та практиками, серед яких: О. Ковальова, І. Грицай, О. Суслєва, Г. Христова, Л. Козуб, О. Кочеміровська, К. Левченко, О. Бандурка, М. Легенька, В. Бондаровська, Т. Бугаєць, М. Євсюкова, О. Калашник, Г. Лактіонова. Проте, імплементація стандартів Ради Європи та правової позиції Європейського суду з прав людини при застосуванні оновленого у 2017–2018 роках національного законодавства щодо запобігання домашньому насильству в наукових дослідженнях розглянуто лише частково.

Мета статті – визначити в статті основне джерело стандартів Ради Європи щодо запобігання та протидії

домашньому насильству з урахуванням правової позиції Європейського суду з прав людини у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Критерії Ради Європи щодо відповідального ставлення держав до захисту та відновлення прав людини закріплені в сучасних конвенціях, які містять не лише заяву про наміри, а й перелік зобов'язань держав щодо законодавчих реформ, правової політики та права. Водночас Конвенція надає широкий простір для оцінки вибору конкретних інструментів і механізмів, які використовують держави. Насправді Європейська комісія не висуває вимог щодо того, які закони приймати чи як їх виконувати, тобто як виконувати міжнародні зобов'язання, а вказує результати, яких потрібно досягти.

Багаторічна заборона втручання держави в особисте життя людей вивела проблему домашнього насильства за межі загальноприйнятих механізмів. Сьогодні спадщина європейської конвенції знайшла своє відображення в практиці Європейського суду з прав людини, зокрема, встановлює, що основними правами кожної людини є невід'ємне право на життя, свободу та особисту недоторканість, повагу до її честі, гідність, заборона тортур,

примусової праці і дискримінації. Це означає, що кожна людина, незалежно від статі, віку, стану здоров'я чи інших факторів, має право на належний захист від насильства в усіх його формах і проявах. Запобігання домашньому насильству має бути не менше, ніж запобігання насильству з боку сторонніх осіб [1]. Основні джерела стандартів Ради Європи щодо домашнього насильства включають Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи щодо захисту жінок від насильства держав-членів (2002) 5 та Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству та боротьбу з ним. Насильство щодо жінок і домашнє насильство (Стамбульська конвенція).

Позиція Європейської Комісії викладена в наступних рекомендаціях і резолюціях Парламентської асамблеї Ради Європи: «Резолюція 1662 та Рекомендація 1868 (2009) про заходи щодо протидії порушенню прав людини на підставі дискримінації за гендерною ознакою, зокрема викраденню жінок та дівчат»; «Резолюція 1714 та Рекомендація 1905 (2010) про дітей-свідків домашнього насильства»; «Резолюція 1654 та Рекомендація 1861 (2009) про вбивства жінок»; «Резолюція 1691 та Рекомендація 1887 (2009) про зґвалтування жінок, зокрема, в шлюбі»; «Резолюція 1670 та Рекомендація 1873 (2009) про сексуальне насильство над жінками під час воєнних конфліктів»; «Резолюція 1765 та Рекомендація 1940 (2010) про клопотання щодо надання притулку на підставі дискримінації»; «Резолюція 1697 та Рекомендація 1891 (2009) про жінок-емігранток: під особливим ризиком переживання домашнього насильства»; «Резолюція 1681 та Рекомендація 1881 (2009) про нагальну потребу протидіяти злочинам, вчиненим в ім'я так званої честі»; «Резолюція 1852 (2011) про психічне насильство; Резолюція 1853 (2011) про захисні судові накази для жертв домашнього насильства»; «Резолюція 1861 (2012) про пропагування Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами».

Наразі основним регіональним джерелом міжнародних стандартів боротьби з домашнім насильством є Конвенція Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством (Стамбульська конвенція, відкрита для підписання 11 травня 2011 р.). Станом на червень 2022 року угоду підписали 45 країн та ЄС. Конвенція є першою європейською угодою про боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством. Він встановлює мінімальні стандарти превентивної діяльності, захисту жертв і кримінального переслідування винних, а також правила для розробки комплексної національної політики у цій сфері.

Стаття 3 Стамбульської конвенції зазначає: «домашнє насильство» означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства, які відбуваються в сім'ї, або між колишнім чи нинішнім подружжям чи партнером, незалежно від того, чи правопорушник та жертва проживають в одному місці, чи проживають окремо [2]. Україна підписала та ратифікувала конвенцію 20 червня 2022 року. Реалізація основних вимог цього документа досягається шляхом прийняття національного законодавства в окремих сферах.

15 листопада 2001 року Верховна Рада України прийняла перший закон серед країн СНД «Про запобігання домашньому насильству», визнавши наявність цього явища в суспільстві та підготувавшись до боротьби з ним. Згодом Президент України 4 січня 2018 року підписав Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (набув чинності 8 січня 2018 року).

Актуалізація застосування законодавства є одним із завдань, яке стоїть перед правоохоронними органами та ін. Тому 6 грудня 2017 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо реалізації положень Конвенції Ради Європи про запоби-

гання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством». Ці зміни, які набрали чинності 11 січня 2019 року, передбачають криміналізацію та визначення домашнього насильства окремим злочином (ст. 126-1 Кримінального кодексу України), доповнення Кримінального кодексу главою XIII-1, якою передбачено заходи обмеження щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, внесено зміни до положень інших статей Кодексу. Кримінальний кодекс України також передбачає кримінальну відповідальність за примусовий або продовження примусового шлюбу, примусове спільне проживання та примусовий союз з метою вивезення особи до іншої країни. Крім того, положення про сексуальне насильство є чіткими: обтяжувачими обставинами є злочини в присутності неповнолітніх, злочини проти психічно хворих чи неповнолітніх, злочини проти чинного чи колишнього чоловіка.

У новій редакції Кримінального кодексу України ст. 126-1 «Домашнє насильство» визначається як злочин. Домашнє насильство, яке є умисним і систематичним вчиненням фізичного, психологічного чи економічного насильства щодо теперішнього чи колишнього подружжя чи іншої особи, яка перебуває (перебувала) у сімейних або близьких стосунках із кривдником, що спричинило фізичні чи психологічні страждання, погіршення здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність або погіршення якості життя жертви є злочином [3].

У Законі України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з ними» (Пропоновані зміни до статей 126-1, 152, 153 Особливої частини Кримінального кодексу України) Зловмисники несуть відповідальність за інші форми насильства, які не визнані злочинами, у тому числі економічне, психологічне та сексуальне насильство.

У коментарі до статті 126 Кримінального кодексу України визначає економічне та психологічне насильство як форму домашнього насильства, що включає словесну образу, погрозу (у тому числі на адресу третіх осіб), приниження, переслідування, залякування та інші дії, спрямовані на стримування волі особи.

Економічне насильство – це форма домашнього насильства, яка включає навмисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості ними користуватися, перешкоджання доступу до необхідних медичних чи реабілітаційних послуг, заборону на роботу, примусове праця, заборона навчання та інші економічні злочини [4].

Сексуальне насильство, одним із проявів якого є примушування до статевих стосунків із третьою особою або до вчинення статевих актів у присутності дитини, також є правопорушенням за цим законом.

Таким чином, насильство в сім'ї не є приватною чи сімейною справою, а потребує належного контролю, включаючи ефективне розслідування, беручи до уваги правову позицію Європейського суду з прав людини.

Статтею 17 Закону України «Про застосування та виконання рішень Європейського суду з прав людини» передбачено, що «суди застосовують Європейську конвенцію з прав людини та судову практику та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [5]. Навіть якщо немає рішень проти України у розслідуванні домашнього насильства, прокурори мають враховувати практику інших країн.

Основні правові позиції Європейського суду з прав людини щодо розслідування домашнього насильства містяться у справах: «Бевакка та С. проти Болгарії» (12 червня 2008 р.), «А. проти Хорватії» (14 жовтня 2010 р.), «Контрова проти Словаччини» (31 травня 2007 р.), «Опус проти Туреччини» (9 червня 2009 р.), «Бранко Томашик і інші проти Хорватії» (15 січня 2009 р.).

Рішення у справі «Опус проти Туреччини» [6], у якому Туреччина порушила ст. Статті 2, 3 і 14 Європейської конвенції з прав людини. У справі йдеться про багаторічне домашнє насильство над жінкою та її матір'ю. Заявниця та її мати протягом багатьох років зазнавали насильства з боку її колишнього чоловіка Х. О. Стосунки заявниці з її колишнім чоловіком почалися в 1990 році. Через п'ять років вони офіційно одружилися. Заявниця та її мати подали скаргу до поліції у 1995 році. Х. О. пояснив, що через те, що жінки відкликали свої скарги проти чоловіка, тому правопорушнику не висунули звинувачення. Він змусив їх це зробити, погрожуючи вбивством. Пізніше Х. О. завдав своїй дружині сім ударів ножем і був оштрафований на 385 євро. Дві жінки подали кілька позовів, стверджуючи, що їхнє життя в небезпеці, але Х. О. був допитаний і відпущений. Незважаючи на постійні скарги до правоохоронних органів, неспроможність держави забезпечити ефективний та належний захист жінок призвела до вбивства Х. О. матері заявниці у 2003 році. За злочин його засудили до довічного ув'язнення. Згодом його звільнили після апеляції, і, за словами заявниці, він продовжував їй погрожувати.

Правова позиція Європейського суду з прав людини у цій справі така. 9 червня 2009 року рішенням було встановлено, що Туреччина порушила свої зобов'язання захищати жінок від домашнього насильства, першою визнавши гендерне насильство є формою дискримінації згідно з Європейською конвенцією з прав людини [6]. У цій справі Суд роз'яснив зобов'язання держави, визнаючи серйозність проблеми домашнього насильства в Європі, зазначивши, що проблема пов'язана з повільністю та недостатнім реагуванням правоохоронних органів на цей злочин, і закликає, що держава має вжити відповідних заходів для боротьби з цим порушенням прав людини. Суд також постановив, що домашнє насильство не є приватною чи сімейною справою, а є справою суспільного інтересу, яка потребує ефективних дій з боку держави. Суд також зазначив, що законів для боротьби з домашнім насильством недостатньо, важливіше мати ефективні механізми примусу.

Як таке, домашнє насильство вважається жорстоким поведінням, проявом нелюдського або такого, що принижує гідність, поведіння. Суд звертає увагу на статтю 3 у поєднанні зі статтею 1 Європейської конвенції з прав людини та вимагає від держав вживати заходів для забезпечення того, щоб особи не піддавалися тортурам, нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінню чи покаранню, включаючи таке жорстоке поведіння з приватними особами. Діти та інші вразливі групи заслуговують на особливий державний захист від цього серйозного порушення недоторканості особи [6].

Причиною, чому заявниця опинилася у вразливому становищі, було насильство, яке вона зазнала в минулому з боку Х. О. Після звільнення з в'язниці Х. О. у заявниці був страх щодо майбутнього насильства, через відсутність захисту від такого роду насильства у Туреччині.

З огляду на це Суд вирішив, що насильство, якого зазнав заявниця, у формі фізичного нападу, побоїв і психологічного тиску, було достатнім для того, щоб кваліфікуватись як жорстоке поведіння згідно з статтею 3 Європейської конвенції (§ 160–161) [6]. Крім того, Суд визнав, що «неспроможність держави адекватно реагувати на гендерне насильство порушує статтю 14 Європейської конвенції з прав людини, яка передбачає недискримінацію» [6]. Суд також зазначив, що неспроможність держави «захистити жінок від домашнього насильства порушує їх право на рівний захист перед законом, навіть за відсутності такого дискримінаційного наміру» (§ 184–191)» [6].

Туреччина не створила та не запровадила жодної системи покарання за домашнє насильство та захисту жертв такого насильства. Влада навіть не використала існуючі

заходи захисту потерпілих і призупинила провадження як «сімейну справу». Зважаючи на це, суд постановив, що держава повинна мати правовий механізм, здатний притягнути до відповідальності винних, незалежно від того, чи буде відкликана скарга [6].

Рішення у справі «Контрова проти Словаччини» (31 травня 2007 р.) у справі про процесуальне керівництво щодо смерті жертви домашнього насильства та притягнення до відповідальності за недбалість правоохоронних органів свідчить про порушення статті 2 і 13 Європейської конвенції з прав людини [8]. Правова позиція Європейського суду з прав людини у цій справі така. У 2007 році суд визнав порушення ст. 2 Конвенції про неспроможність органів влади захистити життя дитини та статті 2 і 13 через відсутність у національному законодавстві ефективних засобів правового захисту відшкодування моральної шкоди внаслідок втрати дитини.

У своєму рішенні Суд зазначив, що перше речення статті 2 Конвенції вимагає від держав не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й вживати всіх необхідних заходів для захисту осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією. Це включає зобов'язання держави запобігати злочинам проти інших шляхом вжиття ефективних заходів кримінального характеру для забезпечення права на життя, а правоохоронні органи мають своєю діяльністю запобігати та карати такі правопорушення (§ 49) [8].

Також встановлено, що при вирішенні питання щодо порушення державою ст. 13 у зв'язку із ст. 2 щодо неможливості отримання компенсації через нанесені моральні збитки. Суд сам у відповідних випадках приймає рішення щодо справедливої компенсації, зважаючи на біль, стрес, неспокій і розчарування, пережиті потерпілою стороною. Раніше Суд дійшов висновку, що у випадку порушення статей 2 і 3 Конвенції, які є основними положеннями Конвенції, відшкодування моральної шкоди внаслідок порушення цих положень має бути включено до складу можливих засобів правового захисту (Рішення 64) [8].

Окрім цих правових позицій Європейського суду з прав людини, прокурори також повинні враховувати висновки Консультативної ради європейських прокурорів як важливого інструменту Європейської комісії для формування правил та положень щодо діяльності прокурорів.

Висновок Європейського дорадчого комітету прокурорів № 12 (2017) «Про роль прокурорів у кримінальному провадженні щодо прав потерпілих і свідків», у пунктах 41–43, зазначає, що домашнє насильство часто характеризується тривалим періодом часу. Відбуваються неодноразово, ускладнюються агресивністю злочинця, емоційною взаємозалежністю між злочинцем і жертвою, а також глибинним характером (здебільшого відбуваються без свідків).

Жертви часто не бажають співпрацювати з правоохоронними органами через фізичну та психологічну залежність від правопорушників [10], сором'язливість та бажання правопорушників покращити свою поведінку. Іноді жертви можуть відмовлятися давати свідчення, змінювати свідчення або брати на себе відповідальність. Якщо потерпілі бажають дати свідчення, вони зазвичай надають якомога більше інформації. Прокурори повинні прагнути якомога швидше розкрити ці справи [9], звертаючи особливу увагу на розмежування випадків, які підпадають під поняття домашнього насильства, необхідність належного правового захисту актив домашнього насильства.

Правоохоронці повинні зосереджуватись не лише на останньому нападі, про який повідомила потерпіла, а й на тому, чи такі злочини мали місце раніше. (Є ризик класифікувати попередні напади як менш серйозні злочини). Враховуючи, що домашнє насильство є протизаконним явищем, яке часто практично непомітне, слідчі

і прокурори повинні уважно слухати потерпілих, щоб якомога швидше виявити порушення та припинити насильницьку поведінку.

Допит має відповідати всім необхідним правовим гарантіям. Також важливо співпрацювати з установами, які можуть допомогти жертвам домашнього насильства, а також державними та приватними установами. Щоб уникнути шкідливих наслідків для жертв у їхньому повсякденному житті, особливо необхідно забезпечити, щоб у разі необхідності агресивний чоловік/жінка, а не жертва, залишав дім або йому було заборонено наближатися до жертви, а також щоб жертва мала доступ до сучасних технологій, такі як наявність телефону для отримання попереджень від компетентних органів у разі неминучої небезпеки [2].

Висновки. Сьогодні впровадження та затвердження стандартів Ради Європи щодо запобігання та протидії домашньому насильству є дуже важливим для українського суспільства. Держава давно працює над зміною

національного законодавства з цього приводу. При внесенні змін до нормативно-правових актів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству враховано вимоги Стамбульської конвенції, ратифікованої Україною як державою-членом Ради Європи.

Прокуратура є одним із головних органів у запобіганні та реагуванні на випадки домашнього насильства. Прокурори, як керівники програм, мають розуміти зміст змін у кримінальному законодавстві щодо проявів домашнього насильства, особливості кваліфікації таких діянь, критерії визначення видів домашнього насильства та специфіку домашнього насильства. Спілкуйтеся з кривдниками (кривдниками) та жертвами домашнього насильства.

Відповідно до статей 2 та 3 Європейської конвенції з прав людини розслідування домашнього насильства (залежно від наслідків) є позитивним обов'язком України та має відповідати критеріям Європейського суду з прав людини щодо його ефективності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами : Між-нар. угода від 11.05.2011 р. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>
2. Про роль прокурорів щодо прав потерпілих та свідків в кримінальному процесі : Висновок Консультативної ради європейських прокурорів. Страсбург. 2017. URL: <https://rm.coe.int/opinion-13-ccpre-2018-ukr/1680939322>
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>
4. Роз'яснення щодо проблеми вчинення домашнього насильства та боротьби із цим явищем. *Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/en/news_details/rozyasnennya-shchodo-problemi-vchinennya-domashnogo-nasilstva-ta-borotbi-iz-cim-yavishchem
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 01.07.2022).
6. Рішення ЄСПЛ № 33401/02 від 09.06.2009. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168069454a>
7. Коментар до статті 126-1 ККУ – Домашнє насильство. *Юридичний факт*. URL: <https://www.yurfact.com.ua/komentar/komentar-dostatti-126-1-kku-domashnie-nasylstvo>
8. Рішення Європейського суду з прав людини № 7510/04 від 31.05.2007. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168069454a>
9. Nalyvaiko L., Chanysheva G., Kozin S. Remuneration Of Public Servants In The Federal Republic Of Germany. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. № 4 (5). P. 228–232.
10. Гендерний портрет Дніпропетровської області : наук.-практ. видання (жовтень 2020 р.) / колектив авторів за заг. ред. д. ю. н., проф. Л. Р. Наливайко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 94 с.